

Ж.А. Манкеева*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан Республикасы
(E-mail: mankeeva1950@mail.ru)***Қазақ тілінің түркілік сабақтастығы**

Аннотация. Заманалар тоғысында, егемендікке қол жеткен бүгінгі таңда бүкіл тарихи-рухани тәжірибені қорытып, ел игілігіне қолдану – ұлттық сана мен таным көкжиегін кеңейтіп келе жатқан өрісті үрдіс. Осымен байланысты көне түркі ескерткіштерінің тілдік деректері – тіл арқылы сақталған ұлттық танымның көне дәуірдегі тілдік негіздері мен тарихи күре тамырларын зерттеу мен зерделеудің қайнар көзі. Соған орай көне тілдік деректер қазіргі қазақ тіліне дейін ұласқан даму барысының үзілмес желісі іспетті. Бағзы заманнан бастау алып, тасқа қашалған, түркі жұртының санасына сіңіп бүгінге жалғасқан көне сөздердің тарихи даму, өзгеру сырын ашып, зерттеу нәтижелері тіл тарихының ұлт тарихынан ұзақ екенін негіздеген, қазақ тілінің «жаңа» топқа жатпайтынын нақты дәйектеген түркітанушы ғалымдардың бірі, филология ғылымдарының докторы, профессор Ғ.Айдаровтың зерттеулеріндегі ғылыми тұжырымдарын қазіргі түркітану деңгейінен тану – аса өзекті. Профессор қазақ түркітануында көне түркі және көне ұйғыр тілдерінің гетерогенді лингвистикалық жүйесін, көне тілдердің графикалық, фонетикалық-фонологиялық, лексикалық, морфемиялық-туынды және грамматикалық деңгейлерін зерттеп, олардың ерекшеліктерін қазіргі түркі тілдерімен, оның ішінде қазақ тілімен алғашқылардың бірі болып байланыстыра зерттеді. Мақала түркі сөзінің құрылымдық онтологиясы (моносиллабикалық және түрік прото-түбірінің басқа модельдері) жан-жақты қарастырылып, осы мәселені зерттеуге Ғ.Айдаровтың баға жетпес үлес қосқаны баяндалады.

Сонымен қатар мақалада Ғ.Айдаровтың жолын жалғаған ғалымдардың ежелгі түркі тілдерін зерттеуде антропоцентристік әдісті белсенді түрде қолданғандығына назар аударылып, мұның өзі түркі әлемінің тарихи дамуын түсіну үшін зор маңыз атқаратын ежелгі түркі халықтарының әлемі мен менталитеті туралы білімнің жаңа өрістерін ашуға мүмкіндік беретіні дәйектеледі.

Кілт сөздер: көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі, көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі, түркілік рух, тарихи-салыстырмалы зерттеу, антропоөзектік үдеріс, түркі әлемі, рухани жаңғыру.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану заманында өзектелген антропоөзектік үдеріс әрбір жеке түркі тілінің тамырына тереңдеу бағытын жетілдіріп, интегративтік әдісті «тіл мен тарих», «тіл мен қоғам», «тіл мен сана», «тіл мен мәдениет» сияқты тұтастықтармен толықтыруда. Осымен байланысты «түркі әлемі», «түркілік рух» ұғымдарын дәйектеп тарататын жеке түркі тілдері фактілерінің көне түркі жазба ескерткіштердегі тарихи іздерін табу жұмыстары жаңа сапалық деңгейге көтерілуді қажет етеді. Осы мәселенің, мысалы, қазақ тіліне қатыстылығы қазіргі қазақ руханиятының «рухани жаңғыру» бағдарымен байланысты айқын көрініп, өзектелуде.

Осы орайда көне түркі жазбаларының мұрасын ежелгі заманнан бүгінге дейін ұласқан рухани-дүниәуи даму барысының желісі іспетті бүгінгі күнмен қалай сабақтасатынын айқындау аса маңызды.

Егер ең алғаш түркі дүниесін танытқан көне түркі ескерткіштері десек, бүгінде іштей қайта түлеп жатқан түркі халықтарының бірі қазақ халқының жаңа астанасының төрінде түркілердің тарихнамасы іспетті «Күлтегін» ескерткіштерінің тұғырлануы түркі рухының жаңғыруының жарқын үлгісі деуге әбден болады.

Соған сәйкес бағзы заманнан бастау алып, тасқа қашалған, түркі жұртының санасына сіңіп, бүгінге жалғасқан көне сөздердің тарихи даму, өзгеру сырын ашып, төл мәдениетпен сабақтас зерттеу нәтижелері тіл тарихының ұлт тарихынан ұзақ екенін негіздеген Ғ.Айдаров сынды ғалымдардың нақты зерттеу мұрасы қазақ тілінің «жаңа» топқа жатпайтынын дәлелдейді.

Бірнеше дәуірдің тарихы, мәдениеті мен психологиялық, қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық т.б. даму көрінісі этнографиялық, археологиялық, мифологиялық т.б. зерттеулермен қатар ұрпақтан-ұрпаққа тіл арқылы сақталып жететіні қазіргі түркологияда дәлелденіп, осы ретте сенімді қағидаға айналып отыр.

Осымен байланысты көне түркі мұраларын жан-жақты зерттеп, танытудың басында тұрған көрнекті түркітанушы-ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, көне түркі жазбалардың қазақ тіліне қатысы мен сабақтастығын айқындауды мақсат еткен қазақ ғалымдарының еңбектеріне де жеткілікті мән беретін кез келді. Сайып келгенде, түркі тілдері өкілдерінің бірі ретіндегі қазіргі қазақ тіліндегі түркілік архетиптік үлгілерді реликтілік сипатта сақтап қалған мұрагер іспетті қазақ ғалымдарының ізденістеріндегі ерекше сезіну мен ішкі түйсік, қанға сіңген түркілік рух айқындалады. Біздің ойымызша, ғалымға қажет ғылыми-ақпараттық танымға жалғасқан тіл иесінің тілдік санасында құрылымдалған когнитивтік тетікпен байланысты болса керек.

Қазақ тіл білімі тарихында оның түркілік тамырын зерделеген ғалымдар аз емес (Ғ.Айдаров, А.Махмұтов, А.Есенғұлов, М.Томанов, А.Аманжолов, Ә.Құрышжанов т.б.). Ол топтың басында тұрған филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым қайраткері, көрнекті түркітанушы ғалым Ғ.Айдаровтың 100 жылдық мерейтойына байланысты 18 маусым күні «Егемен Қазақстанда» жарияланған Түркі академиясының президенті Д.Қыдырәлінің «Түркологияға түрен салған тарланбоз» атты мақаласында қазақ тіл білімінде түркологиялық зерттеу үдерісінің қалыптасуындағы ғалым еңбектерінің мәніне былайша баға береді: «Отандық түркология тарихында соқтықпалы соқпақсыз заманда тыңға түрен салған, жасқанып, мұқалып қалмай, өз бетімен өрге ұмтылып, табанды ізденістерге барған. Орхон мұраларының қазақ тіліне қатысын зерделеп, *ізашар* еңбек жазған көрнекті ғалым...» [1].

Сол кезеңдегі ел басына түскен зұлмат зобалаңның барлық азабын тағдырдың тауқыметін тартқан жас бала балалар үйінде тәрбиеленіп, жетімдігіне қарамай, жетілем деп, білім алуға ұмтылып, маман болуды мақсат еткен құлшынысы, бұғанасы қатпаған бозбала жігіт соғыстың қан майданында от кешіп оралуы, жастайынан жетім қалып, ата-ана тәрбиесіне қанбаса да, құймақұлақ, санасы ояу, қанында елдік рух сақталған жас жігіттің «Мен әулеттің отын өшірмеуім керек» деген тұлғалық өресі – тегіндегі өршіл рух көрінісі.

Болмысындағы осы өршіл рух оны қиын да күрделі ғылым жолына түсірді. Әйтпесе еңбек жолын бастаған мұғалімдік мамандығы да асыл ағамыздың оң жамбасына келер еді. Бұл кісінің бойынан ғаламат педагогтік қабілет байқалатын. Соншалық қиыншылықтарды басынан кешсе де, жүрегі қатуланбаған, аса мейірбан, ашулануды білмейтін, кеңпейіл, қазақы мінез, ең бастысы, сөзсаптамы ерекше, әсіресе, ауызша әңгіменің шебері, кез келген адаммен сөзі жарасатын коммуникативтік тұлға болатын. Бірақ соған қарамастан, нағыз инемен құдық қазғандай еңбекті талап ететін, сол замандағы тіл ғылымының, шын мәніндегі тыңына түрен салып, Білге қағанның, Тоныкөктің, Күлтегіннің тілін зерттеді. Себебі бойын ғасырлар қойнауындағы ата-бабаларымыздың тылсым әлемінен тарап, қазақы танымға ұласқан түркілік рухы билеген жас Ғ.Айдаров болмысы оған ұсынылған «Орыс тілінен енген сөздердің қазақ тілінде игерілуі» деген оңтайлы тақырыпты місе тұтқызбай, түркілік тылсым әлемнің сырына үңілуге жетеледі.

Ғылымға адалдығы, болмыс-мінезі мен табандылығы, қажырлы ізденістерінің нәтижесінде «Тоныкөк ескерткіштерінің тілі және қазіргі кейбір түркі тілдеріне қатысы» тақырыбында 1959 жылы кандидаттық диссертация, «Көне түркі Орхон-Енисей және Талас ескерткіштерінің лексикасы» деген тақырыпта 1974 жылы докторлық диссертация қорғады.

Зерттеу әдістері

Түркітану тарихының қай заманында да арғы түркі тілін (протоязык) қалпына келтіру (реконструкция) және оның қазіргі түркі тілдеріндегі сабақтастығы туралы мәселе өзекті болды. Ал тектілікті бағдардың танымдықпен қатар ғылыми-әдістемелік, ұйымдастырушылық та ерекше мәні бар. Шын мәнінде, оның жеке түркі тілдерінің тарихын зерттеуде бастау көзі болуы тиіс екені табиғи заңдылық. Бірақ бұл мәселенің осы күнге дейін түпкілікті шешімі табылмағаны, нақты айтқанда, оның әлі де тілдік фактілерден жинақталған жеке тұжырымдардың сипатында екені белгілі.

Тіл білімінде *ретроспективтік әдіс* деп аталатын бұл зерттеу бағыты бүгінгі тіл ерекшеліктерін тарихи-салыстырмалы талдауға сүйене отырып, өткен дәуірлерге көне түркі кезеңдеріне бағдар жасайды. Бұл арада қазақ тілі тарихи грамматикасы мен «көне түркі жазба ескерткіштер тілі» пәнінің байланысы айқын көрінеді. Нақты айтқанда, тарихи грамматика өз қорытындыларында, өз зерттеулерінде көне ескерткіштер фактілеріне сүйенеді. Ә.Құрышжанов, М.Томановпен бірлесіп 1971 жылы жарық көрген «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты оқулық (кейін 1986 жылы Ғ.Айдаровтың жеке авторлығымен шыққан монография) еліміздің жоғары оқу орындарының филология факультеттерінде түркі тілдерінің тарихын оқытуда «көне түркі жазу ескерткіштері» деген курс негізінде ғылыми-әдіснамалық, көнетүркілік деректік негіз болды. Атап айтқанда, Орхон-Енисей немесе көне түркі жазбалары, ұйғыр жазуының нұсқалары т.б.

Дегенмен тілді зерттеудің қазіргі замандағы антропоөзектік парадигмасының бұл мәселенің зерттелу үрдісінің қарқынына ықпал етіп қана қоймай, зерттеу әдіснамасын кеңейтіп, кешенді сипатқа ие болғаны да шындық.

Демек, ежелгі дәуірлер мен тарихи кезеңдердегі қазақтың рухани-мәдени жүйесінің жаратылысы мен болмысын көнетүркілік тілдік деректер негізінде саралап тану – қазіргі тіл біліміндегі өркенді арна. Осы бағытта этностың, ұлттың мәдени-танымдық жүйесін зерттеу барысында теориялық-әдістемелік негіз ретінде антропоөзектік бағыт пен когнитивтік лингвистиканың «ғаламның тілдік бейнесі» теориясының қағидалары басшылыққа алынады. Түркі әлемінде ол «Күлтегін» ескерткішінде берілген: «Көкте Тәңірі, төменде қара жер пайда болған кезде екеуінің арасында адам пайда болды» [2, 276 б.].

Ғ.Айдаров сынды ізашар түркітанушылардың еңбектеріне сүйеніп, түркі дүниесінің қазақ тілімен сабақтастығын тарихи-салыстырмалы сипатта дәйектеуге болады: *altun: altun kumüş kerdäksiz kelürti* – «Олар алтын мен күмісті көп мөлшерде жеткізді» (*Күлтегін ескерткіші*); *eb // ev // ug // uv: basmil jagidip ebimru bardı* – «бізге жау болған басмылдар менің үйімді (тұрағымды шапты)» (Мойыншор ескерткішінен) т.б. [3, 171 б.]. Ғалымның бұл иллюстрациясы көне түркі тілінің жалпы қыпшақ тілдерімен және оның ішінде қазақ тілімен тарихи фонетикалық байланыстарының алуан түрлілігін көрсетеді.

Талдау

Шын мәнінде, бұл кезең қазақ тіл білімінде ғана емес, жалпы кеңестік кеңістіктегі, жалпы түркітанудағы да осы мәселенің зерттеу нысаны, мақсаты мен міндеттері, ғылыми-әдістемелік негізі нақты айқындала қоймаған соғыстан кейінгі қиын кезең болатын.

Сондықтан өмірінің мұраты, ғылыми-шығармашылық қызметінің темірқазығы іспетті осы мәселеден айнамай, тапжылмай зерттеуінің нәтижесінде он шақты монография, жоғары оқу орындарына арналған бірнеше оқулықтардың, 250-ден астам зерттеу мақалаларының жарық көруі – ғалымның ерен еңбегінің айғағы. Мысалы, профессор Ғ.Айдаров түркі мәдениетінің даму тарихында өзінің игілікті әсерін тигізген соғды жазуы негізінде қалыптасқан көне ұйғыр жазуындағы Ж.Баласағұнның әйгілі «Құтадғу білік» атты дидактикалық еңбегіне және басқа да ортақ түркілік мұралар жазылған жазба ескерткіштерінің тіліне ерекше назар аударады. Ғалым: «Тарихи деректерге қарағанда, соғдылар біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында Орта

Азияда жасаған халықтар ішіндегі ең мәдениетті халықтардың бірі болып есептеледі. Соғды территорияларынан будда, манихей және христиан діндеріне байланысты көптеген әдеби мұралар, текстер табғаш, санскрит, сирия тілдері арқылы соғды тілдеріне аударыла бастайды. Осындай мәдени байланыстар Азия мен Шығыс Түркістанды мекен еткен халықтарға өзінің игілікті әсерін тигізді. Сөйтіп, ұйғырлардың жаңа алфавитінің жасалуына ерекше жағдайлар жасалды. Соғды жазуының негізінде ұйғыр жазуы пайда болды» деп түсіндіреді [3, 124 б.].

Көне ұйғыр жазуымен жазылған деректер барша түркі тілдеріне ортақ болғанымен, жеке ру-тайпалардың бір-бірінен территория, әкімшілік т.б. жақтарынан бөлінуіне қатысты ерекшеленетінін көне ұйғыр жазба нұсқаларының ұзақ жылдар бойы қалыптасқан өзіндік ерекшеліктері мен заңдылықтарын студенттерге игертуді мақсат етеді.

Әрине, бұл еңбектерге соңғы жарты ғасырдағы түркологияның жетістіктері тұрғысынан талап қою қисынсыз. Дегенмен сол замандағы ғылыми өзектілік, танымдық-ақпараттық деңгей тұрғысынан ғалым еңбегі лайықты бағасын алды деп айта алмаймыз. Кеңестік түркітанушы ғалымдардың қатарында да көбінесе аталмай, назардан тыс қалатын. Еуроцентристік кеудемсоқтық пиғылдағы зерттеушілер ғалымның еңбектерін өз деңгейіне сай объективті көрсетпеді. Ғалым зерттеулері өзінің туған елінде де қолдау таппай, докторлық диссертациясын 1974 жылы Бакуде әзербайжан тілінде сәтті қорғап шығады.

Шын мәнінде, профессор Ғ.Айдаровты көне түркі жазу сиқырына бойлатқан оның Орхон-Енисей және көне ұйғыр жазуларының белгі-таңбаларын толық игеріп оқып қана қоймай, түркі дүниесінің қазіргі мұрагерлері ретіндегі түркі тілдерінің көбін (қыпшақ тобын былай қойғанда, оғыз тобындағы түрікмен, әзербайжан т.б.) еркін меңгеруі [4].

Профессор Ғ.Айдаровтың көне түркі жазба ескерткіштері тілінің қазіргі қазақ тіліндегі тарихи іздерін дәйектеген монографиялары, оқулықтары мен мақалаларында түркітануда қалыптасқан тұжырымдар нақты тарихи-салыстырмалы деректер арқылы көрсетіледі. Мысалы, дыбыстық деңгейдегі дыбыстардың алмасуы, морфологиялық, синтаксистік, лексикалық деңгейлердің салыстырмалы жүйесі деректеледі [5;6;7; 8; 9].

Мысалы, профессор Ғ.Айдаров көне түркі ескерткіштерінің өзінде тек бірбуынды емес, екі, тіпті одан да көпбуынды сөздердің белсенді қолданылғанын көрсетсе, бұл сабақтастықты тарихи морфология маманы профессор М.Томанов былайша түсіндіреді: «Қазіргі қазақ тілінде екі топ параллельдер (әрине, тарихи) ұшырасады». Мысалы, *би* ~ *бек*, *сөз* ~ *сан* (*сөз сантау*), *тағ* ~ *тау*, *сау* ~ *сақ* (*сақаю*), *жай* ~ *жад* ~ *жаз* (*жайылу*, *жадырау*, *жазылу*) т.б. [10, 87 б.].

Дыбыстардың осындай тарихи ауысулары арқылы морфологиялық тұрғыдан өзгерген түбірлер қазіргі тілде дербес күйінде емес, тарихи туынды түбірлердің құрамында кездеседі. Мысалы: *бауызда* (*боғуз* ~ *тамақ*), *айрыл*, *ажыра* (*ай* ~ *ад* ~ *аж*); *жыла* (*иығы* ~ *иыгла*), *багла* (*бағ*) т.б. Байырғы түбірлердің тарихи іздерін сақтаған мұндай туынды түбірлерді, ең алдымен Ғ.Айдаров сынды ғалымдардың көнетүркілік ескерткіштер тілінің деректерін көрсеткен мұраларына сүйеніп, «өлі» түбірлерді жаңғырту, қазақ тілінің тарихи даму үрдісімен сабақтастыру ісі қазіргі заманға тән кейінгі кешенді зерттеулерде жалғасын табуда.

Соның нәтижесінде «жалпытүркілік тектілден (протоязык) өрбіп, өзара тоғысу, қайта ыдырау тәрізді тілдік үдерістерді бірнеше мәрте басынан өткізген, өзіндік ерекшеліктерімен, бітім-болмысымен сараланатын, сан ғасырлық дербес даму жолынан өтсе де, жалпытүркілік табиғатын сақтап келе жатқан, қазіргі түркі тілдерінің қалыптасу ерекшеліктерін, өзара туыстық деңгейін анықтауға арқау болып отырған құнды тілдік дерек VII-IX ғасырлардан жеткен көне түркі ескерткіштерінің тілі» деген тұжырым қазіргі тілде көбіне түбір болып саналатын, бірақ тарихи туынды екібуынды түбірлерге де тікелей қатысы екені айқындалып отыр [11, 60 б.].

Тілдің осындай даму сатыларынан өткенін ескере отырып, түбір теориясына динамикалық тұрғыдан зерттеу жасауға болатыны байқалады. Осындай көзқарасқа сәйкес, түбір онтологиялық деңгейдегі бірлік ретінде үнемі өзгерістерге ұшырап отырады, соның нәтижесінде белгілі бір хронологиялық деңгейдегі түбірдің жалғыз ғана моделінің ататілде қолданылу мүмкіндігін

жояды. Бұдан шығатын қорытынды: түркітануда анықталған түбір құрылымдарының (CV, VC, SVC және т.б.) әртүрлі хронологиялық деңгейі тек бір ғана модельге негізделмейді деген сөз.

Қазіргі түркітануда қалыптасқан тіл онтологиясының күрделілігі тілдік құрылымның аясында кейбір қайшылықтардың із қалдыруымен сипатталады. Мұндай белгілер бір буынды түбірлердің тарихи эволюциясына да қатысты. Орхон, Енисей, Талас ескерткіштері тіліндегі бір буынды түбір-негіздердің құрылымын бейнелейтін V CV, VC, SVC, CVCC, VCC модельдерінің қазіргі қазақ тіліндегі тұрақтылық сапасы мен өзгермелі сапасының деңгейі әр түрлі. Бұл модельдердің біразы тұлғалық-мағыналық белгілерін сол күйінде сақтаса, енді бірі тұлғасын сақтап, мағыналық өзгерістерге ұшыраған (мысалы, *тон, қатын* т.б.), ал кейбіреулері мағынасын өзгертпей, тұлғалық ауытқуларға ұшыраған. Мұндай құбылыстардың қалыптасуының лингвистикалық экстралингвистикалық жүйелі себептерін қазіргі тіл ғылымындағы заңдылықтың аясында анықтауға келмейді. Көне түркі ескерткіштерінде алғашқы моносиллабтардың CV моделінің бірнеше нұсқалары болғанымен, лингвоэволюциялық үдерісте ортақ идея мен дефинициялық белгілердің негізінде морфо-семантикалық тұлға қалыптасады [12]. Сондықтан V және CV модельді түбірлес моносиллабтарды бір ғана тұлғада жаңғырту (реконструкциялау) нәтиже бермейді, олардың архитұлғасы мен архисемасы кешенді сипатты бейнелейді. Ал, келесі тарихи даму кезеңінде моносиллабтардың VC, VCC, SVC, CVCC модельдерінде нақтылау үрдісі байқалып, Ғ.Айдаров атап көрсеткендей ескерткіштерде дисиллабтар (екібуынды) да кездеседі.

Ғалым мұрасын зерделеу нәтижесін бүгінгі қазақтану ілімінің кеңістігімен ұштастырсақ, кейінгі профессор М.Томанов, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаев, Т.Жанұзақов т.б. көрнекті тіл тарихын зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілген көне түркі ескерткіштер тілінің қазіргі қазақ тіліндегі тарихи іздерін мынадай көздердің деректері арқылы айғақтауға болады.

Біріншіден, бүгінгі тіл құрамындағы диалектілік айырмашылықтар көбіне тілдің көне дәуірінің біртұтас халық тілі қалыптасқанға дейінгі сипаты болып келеді. Мысалы, *аға ~ ақа, еге ~ ие* т.б.

Екіншіден, академик Р.Сыздық көрсеткен тарихи көздер мен жыраулар тіліндегі ауызша әдеби тілдің поэтикалық сипаты арқылы көптеген көне дәуірлерге тән тұлғалар, дыбыстық қолданыстар, көнерген сөздер сақталған.

Үшіншіден, ономастикалық жүйенің деректері де тарихи дәйек бола алады (жер-су, тайпа, ру, халық, кісі аттары т.б.). Мысалы, *Мойынты, Өлеңті, Бұлдырты, Шідерті* т.б. Олардың көбі тілдің даму барысында жоғалып кеткен сөз өзгерту модельдері бойынша жасалған боп келеді немесе ұмытылған мағынаны мәдениет өз бойында сақтауы мүмкін.

Қорытынды

Жалпы тіл – тек коммуникативті құрал емес, сонымен бірге адам болмысының, оның мәдениетінің көрінісі. Өйткені мәдениет таңба, белгіден тысқары, яғни тілден тысқары өмір сүре алмайды. Адамды түгелдей ерлік, таңбалық әлем қоршаған. Себебі адам болмысының өзі таңбалық, тілдік болмыс. Адам бір мезгілде таңбаны тудырушы да, оны талдаушы да. Тіл тек денотативті коммуникация құралы емес, сонымен бірге коннотативті (белгілі әлеуметтік-мәдени, идеологиялық мәні бар) құрал. Себебі тілде әр халықтың тарихы, оның өмірі, тіршілігі, шаруашылығы мен мәдениеті жатыр.

Осы орайда көне түркі ескерткіштері тілдік деректерінің таза тарихи лингвистикалық мәнін былай қойғанда, танымдық, рухани-мәдени маңызы қандай? Оны, біріншіден, тіл арқылы сақталған ұлттық танымның көне ескерткіштердегі тілдік деректері мен тарихи күретамырларын зерделеген еңбектерден табамыз. Екіншіден, бұл мәселе қазіргі таңда кестелі де кешенді көнетүркілік мұраны кешеден бүгінге жеткізген, бүгіннен енді ертеңгі ұрпаққа жеткізетін тілдің құдіретті құжаттық (кумулятивтік) қызметіне ерекше мән бере зерттейтін жаңа бағыттағы антропоэзектік парадигмада қарастыруды қажет етеді. Бұл үрдістің қазақ тіл білімінде өріс ала бастағаны да шындық [13].

Олай болса, профессор Ғ.Айдаров сынды қазақ тіл біліміндегі түркітануға түрен салған, ізашар ғалымдардың Орхон-Енисей, Талас ескерткіштерінің тілін зерттеген ерен еңбегі бүгін түркі халықтарының тарихи сахнаға шығуы мен өзін танытуының өзгелерге осы танымды мойындатуының тарихи дәйегі іспетті қызмет атқарып, бүгінгі күнмен сабақтасады.

Осымен байланысты түркі халықтарының тарихи мұраларын шын мәнінде бағалай білу, олардың тарих, мәдениет және тіл тұрғысынан алғанда баға жетпес қазына екендігін көпшілікке, жас ұрпаққа жеткізуді сол заманның өзінде кезек күттірмейтін міндет деп санап, монографиялар мен оқулықтар жазған профессор Ғ.Айдаровтың өнегелі ісі қазіргі заманға жалғасып, таныла түсуде: «Жалаңаш халықты тонды, кедей халықты бай қылдым. Аз халықты көп қылдым, тату елге жақсылық қылдым» [14, 188 б.] деп сипатталған Күлтегіннің түркілік рухын қазақ жұртына жеткізем деп өмір кешкен ғұламаның еңбегі кейінгі ұрпақтарға асыл қазына, жарқын үлгі бола бермек.

Әдебиет

1. Қыдырәлі Д. Түркологияға түрен салған тарланбоз // Егемен Қазақстан. – 2021. - 18 маусым.
2. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі (оқу құрал). – Алматы: Мектеп, 1971. – 282 б.
3. Айдаров Ғ. Көне жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1986. – 182 б.
4. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII в. – Алма-Ата: Наука, 1971. – 380 с.
5. Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильге кагана. – Алма-Ата: Наука, 1966. – 94 с.
6. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. – Алматы: Ана тілі, 1995. – 232 б.
7. Айдаров Ғ. Тоныкөк ескерткіштерінің тілі. – Алматы, 2000. – 120 б.
8. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. – Алматы: Ғылым, 1990. – 219 б.
9. Айдаров Ғ. Лингво-географическое изучение лексики казахских говоров на территории Узбекистана // VII региональная конференция по диалектологии тюркских языков (15-17 мая 1973 г.). Маловские чтения (18 мая 1973 г.). Тезисы. – Алма-Ата, 1973. – С. 91-94.
10. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы. Мектеп, 1988. – 263 б.
11. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі байырғы түбірлерді жаңғырту. – Алматы: «Мемлекеттік тілді дамыту орталығы» ЖШС, 2010. – 212 б.
12. Ескеева М. Көне түркі және қазіргі қыпшақ тілдерінің моносиллабтық негізі. – Алматы: Арыс, 2007. – 355 б.
13. Шаймердинова Н.Г. Репрезентация в языке древнетюркской картины мира. – Астана: Арман – ПВ, 2009. – 252 с.
14. Жолдасбеков М., Сартқожа Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.

Reference

1. Qydyrali D. Turkologiyaga turen salgan tarlanboz [Talent paved the way for turkology]. In: Egemen Qazaqstan. 18 mausym 2021 zh. [in Kazakh].
2. Aidarov G., Quryshzhanov A., Tomanov M. Kone turki zhazba eskertkishterinin tili (oqu qural) [Language of ancient Turkic written monuments (textbook)]. Almaty, 1971. 282 p. [in Kazakh].
3. Aydarov G. Kone zhazba eskertkishterinin tili [The language of ancient written monuments]. Almaty, Mektep, 1986. 182 p. [in Kazakh].
4. Aydarov G. Yazyk orhonskih pamyatnikov drevnetyurkskoj pis'mennosti VIII v. [The language of the Orkhon monuments of the ancient Turkic writing of the VIII century]. Almaty. 379 p. [in Russian].
5. Aydarov G. Yazyk orhonskogo pamyatnika Bil'ge kagana [The language of the Orkhon monument of Bilge Kagan]. Alma-Ata, Nauka, 1966. 94 p. [in Russian].
6. Aydarov G. Kultegin eskertkishi [Kulteegin monument]. Almaty, Ana tili, 1995. 232 p. [in Kazakh].
7. Aydarov G. Tonykok eskertkishterinin tili [The language of Tonykok monuments]. Almaty, 2000. 120 p. [in Kazakh].

8. Aydarov G. Orhon eskertkisherinin tekisi [Text of Orkhon monuments]. Almaty, Gylym, 1990. 219 p. [in Kazakh].
9. Aidarov G. Lingvo-geograficheskoe izuchenie leksiki kazahskih govorov na territorii Uzbekistana [Linguo-geographical study of the vocabulary of Kazakh dialects on the territory of Uzbekistan]. In: VII regional'naya konferenciya po dialektologii tyurkskih yazykov (15-17 maya 1973g.). Malovskie chteniya (18 maya 1973). Tezisy [VII regional conference on dialectology of the Turkic languages (May 15-17, 1973). Malovskie readings (May 18, 1973). Abstracts.]. Alma-Ata, 1973. P. 91-94. [in Russian].
10. Tomanov M. Qazaq tilinin tarihi grammatikasy [Historical grammar of the Kazakh language]. Almaty: Mekren, 1988. 263 p. [in Kazakh].
11. Mankeeva Zh. Qazaq tilindegi bajyrgy tubirlerdi zhangyrtu [Reconstruction of the ancient roots of the Kazakh language]. Almaty, «Memlekettik tildi damytu ortalygy» JShS, 2010. 212 p. [in Kazakh].
12. Eskeeva M. Orhon-Enisej, Talas eskertkisherinin zhane qazirgi qypshaq tilderindegi monosillabtarynyn qurylymdyq erekshelikteri [Structural Features of Monosyllabic Inscriptions of Talas Monuments in Modern Kypchak Languages]. Almaty: Arys, 2007. [in Kazakh].
13. Shaimerdinova N.G. Reprezentaciya v yazyke drevnetyurkskoj kartiny mira [Representation in the language of the ancient Turkic worldview]. Astana, Arman-PV, 2009. 252 p. [in Russian].
14. Zholdasbekov M., Sartqozha Q. Orhon eskertkisherinin tolyq Atlasy [Complete Atlas of Orhon Monuments]. Astana, Kultegin, 2005. 360 p. [in Kazakh].

Zh.A. Mankeeva

*A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
(E-mail: mankeeva1950@mail.ru)*

Continuity of the Kazakh language with the language of the runic inscriptions

Abstract. Today, when the Republic of Kazakhstan at the turn of the century gained independence, the generalization of all historical and spiritual knowledge and their use for the good of the country is necessary for the formation and development of national consciousness. In this context, the language of the runic inscriptions as a source reflects the mentality of the ancient world and the archetypes of the historical evolution of the linguistic units of the Turkic languages. Consequently, the ancient linguistic data reveal the continuity of their historical development, the successive connection of the system of ancient Turkic languages with the system of modern Turkic languages, incl. modern Kazakh language. The above is confirmed by the results of scientific research of G. Aydarov, Doctor of Philology, professor, runologist, who managed to penetrate into the secrets of ancient inscriptions carved on stones and establish diachronic connections of ancient Turkic languages with Kypchak Turkic languages, with the Kazakh language and thereby prove, that the Kazakh language does not belong to the so-called «new» group of languages and that the history of the language is older than the history of the nation.

Professor G. Aydarov is one of the first in Kazakh Turkic studies to investigate the heterogeneous linguistic system of the ancient Turkic and ancient Uighur languages, graphic, phonetic-phonological, lexical, morphemic-derivational and grammatical tiers of ancient languages, defining their features and successive ties with modern Turkic languages, including with the Kazakh language. As a confirmation, the author of the article considers the structural ontology of the Turkic word (monosyllabic and other models of the Turkic proto-root), in the study of which G. Aydarov made his invaluable contribution.

It should also be noted: the assertion of the author of the article that the followers of G. Aydarov, in the study of the ancient Turkic languages, actively use the anthropocentric approach, which makes it possible to reveal new knowledge about the world and mentality of the ancient Turkic peoples, which are so necessary for understanding the historical development of the Turkic world.

Keywords: the language of ancient Turkic written monuments, the language of ancient Uyghur written monuments, the Turkic spirit, historical and comparative research, anthropocentrism, the Turkic world, spiritual revival.

Ж.А. Манкеева

*Институт языкознания им. А.Байтурсынова, Алматы, Республика Казахстан
(E-mail: mankeeva1950@mail.ru)*

Преимственность казахского языка с языком рунических памятников

Аннотация. Сегодня, когда Республика Казахстан на рубеже веков обрела независимость, обобщение всех историко-духовных знаний и использование их во благо страны является необходимым и востребованным для становления и развития национального сознания. В данном контексте в языке рунических памятников, как в нарративном источнике, нашли отражение ментальность древнего мира и исторические архетипы языковых единиц тюркских языков. Следовательно, древние языковые факты раскрывают непрерывность их исторического развития, преемственную связь системы древних тюркских языков с системой современных тюркских языков, в т.ч. современного казахского языка. Подтверждением вышеизложенного являются результаты научных исследований Г. Айдарова, доктора филологических наук, профессора, рунолога, который сумел проникнуть в тайны древних надписей, высеченных на камнях, и установить диахронические связи древних тюркских языков с кыпчакскими тюркскими языками, с казахским языком и тем самым доказать, что казахский язык не принадлежит к так называемой «новой» группе языков и что история языка древнее истории нации.

Профессор Г. Айдаров один из первых в казахстанской тюркологии исследует гетерогенную языковую систему древнетюркского и древнеуйгурского языков, графические, фонетико-фонологические, лексические, морфемно-деривационные и грамматические ярусы древних языков, определяя их особенности и преемственные связи с современными тюркскими языками, в т.ч. с казахским языком. В качестве подтверждения автор статьи рассматривает структурную онтологию тюркского слова (моносиллабическую и другие модели тюркского протокорня), в изучении которой Г. Айдаров внес свой неоценимый вклад.

Следует также отметить: утверждение автора статьи, что последователи Г. Айдарова, в изучении древних тюркских языков активно используют антропоцентрический подход, что позволяет выявить новые знания о мире и ментальности древних тюркских народов, столь необходимых для познания исторического развития тюркского мира.

Ключевые слова: язык древнетюркских письменных памятников, язык древнеуйгурских письменных памятников, тюркский дух, историко-сравнительное исследование, антропоцентризм, тюркский мир, духовное возрождение.

Автор туралы мәлімет:

Манкеева Жамал Айтқалиқызы, филология ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер, ҚР БҒМ ҒК А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Құрманғазы көшесі, 29, Алматы, Қазақстан Республикасы.

Information about author:

Mankeeva Zhamal Aytkaliqyzy, Doctor of Philology, Professor, Chief Researcher, A. Baitursynuly Institute of Linguistics, Kurmangazy str., 29, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Сведения об авторе:

Манкеева Жамал Айтқалиқызы, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт языкознания им. А.Байтұрсынова КН МОН РК, Алматы, ул. Курманғазы, 29, Алматы, Республика Казахстан.